

Денисова С. П.
Київський національний лінгвістичний університет

КОНЦЕПТ ЯК ОБ'ЄКТ ДІАХРОНІЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті розглядаються проблеми вивчення концептів у діяхронному аспекті. Значна увага приділяється пошуку нових методик дослідження, а також аналізу праць, в яких представлено сучасне синхронно-діяхронне дослідження концептів на матеріалі різних мов.

Ключові слова: *концепт, діяхронія, методики аналізу концепту, синхронно-діяхронне дослідження концептів.*

Реконструкція мовної картини світу є одним з пріоритетних напрямів сучасного мовознавства [1; 6]. Усе частіше з різних позицій учені говорять про ті елементи, які дозволяють у першому наближенні це зробити, називаючи їх “константами культури” (Ю. С. Степанов), “етнічними константами” як формами упорядкування досвіду поколінь (С. В. Лур’є), “діяхронічними константами” (А. С. Антипова). М. М. Гухман цим терміном позначає як загальні закономірності розвитку мов, так і типологічні зміни в їх мовному ладі. На її думку, саме діяхронічні константи здатні моделювати інваріантні тенденції розвитку мови. У цьому плані заслуговують на увагу праці [5; 11; 16; 17], в яких розглядається вплив картини світу на формування семантики, у тому числі й функціональних слів, які в первинному семіозисі мали лексичне значення у сучасному розумінні, а також причини його модифікації та втрати у зв’язку із розвитком мислення, а внаслідок цього зміною уявлення про світ.

Вивчення концептів у діяхронічному аспекті досі залишається новим, недостатньо розробленим напрямом когнітивних досліджень, проте воно є необхідним, бо дає більш повне уявлення про зміст і структуру, механізм, спосіб і час вербалізації концепту, причини міжкультурних відмінностей складових його елементів у різних народів [3; 4]. Це зумовлює актуальність пропонованої розвідки.

Метою статті є пошук нових методик дослідження концепту як об’єкта діяхронічної лінгвістики.

Чисельні дослідження концептів, які відбувалися в останні десятиліття, свідчать про те, що концепт не є статичним, він здатний змінюватися в часі, оскільки рушійними чинниками еволюції поняттєвого змісту концепту є соціально-історичні, культурні й морально-етичні зміни в суспільстві [2; 4; 7; 8]. Звідси, у лінгвістичному плані з’ясування питання, пов’язаного з акумуляцією словом етнокультурного змісту у процесі об’єктивації та вербалізації концепту, деякою мірою сприятиме становленню діяхронічної лінгвоконцептології, яка має власну теоретико-методологічну базу, що відрізняється від порівняльно-історичних досліджень.

Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство як перша наукова лінгвістична парадигма мало достатньо несуперечливу теоретико-методологічну базу, оскільки історично вона складалася внаслідок передусім емпіричного опрацювання мовного матеріалу. Проте з розвитком сучасної лінгвістики експансіонізм поширився і на цю галузь.

Традиційно в основу діяльності компаративістів було покладено такі принципи.

1. Моногенез, тобто генетична спорідненість мов, є наслідком походження від однієї мови-основи шляхом її розпаду через дроблення колективу, що був носієм цієї мови.

2. Наявність прамови (мови-основи) – мови, що реально існувала, проте яку повністю відновити не можна, але лише основні дані її фонетичної, лексичної систем та граматичного ладу.

3. Порівняння не будь-яких слів, що мають випадковий збіг, а активної лексики, яка позначає об'єкти, важливі для матеріальної і духовної діяльності людини (наприклад, терміни спорідненості).

4. Збіг граматичних форм, які, як правило, не запозичуються.

5. Частковий звуковий збіг слів або форм і часткова їх розбіжність за умови регулярних звукових відповідностей (наприклад, *frater* – *брат*), оскільки повний збіг слів різних мов нічого не доводить.

6. Історичні звукові зміни, які виявляються в мовах у вигляді “фонетичних законів” (наприклад, перша палаталізація: *жінка* < *жена* < *žena* < **genā*).

7. Значення слів розходяться за законами полісемії (наприклад, у слов'янських мовах *град* / *город* – це місто, населений пункт певного типу на відміну від споріднених германських мов, де слово *Garten* означає “сад”, оскільки походить з і.-с. **gort* – “обгороджене місце”).

Відповідно до цих принципів розроблялася методика порівняльно-історичного дослідження мов, де головною умовою коректності була реконструкція кореневих і афіксальних елементів слів споріднених мов. Порівняння здійснювалося за запропонованим Р. Раском методу кіл, що “розширюються”, тобто спочатку порівнювалися близькоспоріднені мови, потім мовні групи, потім родини. Отримані результати уточнювалися за допомогою порівняння даних писемних пам'яток мертвих мов з даними живих мов і діалектів, на чому наполягав О. Х. Востоков.

Таким чином, теоретичною основою цього методу є гіпотеза, що нові елементи мови / мов завжди утворюються з уже існуючих у мові, тобто склад і структура мови в кожний період свого розвитку має власне коріння в попередніх періодах. Вони мають загальну основу в тій мові, з якої виникли, і тому елементи кожної з них перебувають у закономірних відповідностях з елементами останніх. Вивчення й аналіз відповідностей може сприяти встановленню елементів самої мови-основи.

Незважаючи на панівну теоретичну позицію цієї гіпотези, ще у процесі її створення та доведення існували інші підходи. Так, наприкінці XIX ст. накопичилося багато свідчень того, що дискретна модель генеалогічного дерева, вживана як до мов однієї сім'ї, так і до діалектів однієї мови, є дуже наївним спрощенням реальності. Поряд із загальним походженням географічна близькість також є дуже важливим чинником спільності між мовами й діалектами. Г. Шухардт і Й. Шмідт запропонували так звану “теорію хвиль” – ідею поширення мовних інновацій з центрів, де вони виникають, до периферії, подібно до кіл, що розходяться по воді від кинутого каменя і поступово затухають. У результаті взаємовпливу суміжних мов і діалектів межі між ними виявляються не настільки чіткими, виникає схожість, яка не може бути пояснена генетичним походженням.

Ю. С. Степанов уважав, що теорія родинної подібності Л. Вітгенштейна також походить з хвильової теорії [12, с. 30].

Порівнюючи ці дві позиції, радянські лінгвісти запропонували розрізняти дві процедури: власне діахронічну реконструкцію і діахронічну інтерпретацію (І. М. Тронський), оскільки порівняльно-історичний метод сам по собі доводив лише до “архетипу”, тобто до етимону. Виникла необхідність шукати інші методики, які б враховували не лише системний характер мови, але й світогляд етносу. У цей період дослідники все частіше звертаються до методів та прийомів, що були розроблені в історичних науках на немовному матеріалі, передусім у доісторичній історіографії. До того ж ці методи слід застосовувати до даних немовної реконструкції, отриманих на основі іншого методу, – зіставлення.

Розмежування цих двох процедур, відмічають зазначені вище дослідники, закріпилося термінологічно як гіпотези першого та другого ступеня.

Гіпотеза першого ступеня – це **діахронічна реконструкція**, під якою розуміється історичне тлумачення відповідностей, зафіксованих у фактичній даності споріднених мов, що сприяє побудові деякого архетипу (праформи). Зазначена гіпотеза, незважаючи на певні недоліки, дає можливість отримати достатньо переконливі результати, які традиційно представлені в етимологічних словниках. Хоча дані можуть також варіюватися. **Відносно достовірним** визнається архетип як термінопоняття порівняльно-історичної парадигми (праформа), адекватно виведений з розглянутої компаративістом сукупності міжмовних відповідностей (напр. герм. **kuningas* "старійшина роду, король"), на відміну від **абсолютно достовірного** архетипу, якого вдається верифікувати за допомогою подальшого виявлення його реального мовного антецедента у вигляді архаїзму в якій-небудь із споріднених мов, у старописемних пам'ятниках або в запозиченням у неспорідненому мовному середовищі (пор. герм. *kuningas*, що зафіксоване як давнє запозичення у фінно-прибалтійських мовах) (див. праці І. М. Нечитайло).

Гіпотеза другого ступеня – це **діахронічна інтерпретація**, проте не реального мовного субстрату, необхідного для виконання реконструкції, а лише архетипів. Мета останньої процедури – поглиблення діахронічної перспективи дослідження шляхом проникнення у хронологічно віддаленіші етапи прамовного стану. Поки що про ступінь достовірності кон'єктур діахронічної інтерпретації не доводиться говорити, навіть у тих оптимальних випадках, коли вони надбудовуються над архетипами, що реконструюються з високою мірою надійності. Тим більше важко судити про їх достовірність, якщо вони надбудовуються над декількома непрозорими або альтернативними архетипами.

Щодо будови концептів, то панує думка, що вони організовані прототипно (грец. від *protos* – перший, і *typos* – ознака, властивість, звідси прототип – це основний тип: перше зображення, перша модель), тобто нерівномірно, за принципом *центр-периферія*. Це зумовлене тим, що в когнітивній діяльності людини необхідна структурна стабільність і гнучка пристосовність.

При польовому підході в концепті виділяють *ядро і периферію*. Ядро концепту містить головний прототипний елемент смислу, що відрізняється наявністю максимальної кількості характерних ознак концепту. Периферію складають елементи з меншим ступенем вираження характерних ознак концепту.

Особливістю польової будови концепту є його здатність до мінливості: периферійні компоненти одного концепту можуть виступати в ролі ядерних елементів – іншого. Така гнучка структура концепту дозволяє йому еволюціонувати [9].

Поряд з польовою організацією концепту виділяють і рівневу. Історико-культурному рівневному моделюванню концептів особливу увагу приділяв Ю. С. Степанов, який представляв структуру концепту у вигляді трьох рівнів (шарів): 1) основний / актуальний шар; 2) додатковий / пасивний (один або декілька), або ж історичний; 3) внутрішній / етимологічний (зазвичай, збережений у зовнішній, словесній формі). **Актуальний шар** концепту усвідомлюється всіма носіями тієї або іншої мови. **Додатковий шар** (або шари) актуальний лише для деяких соціальних груп. Найчастіше цей пасивний шар концепту люди використовують при спілкуванні в рамках своєї соціальної групи. **Внутрішній шар** концепту відкривається лише дослідникам. Таким чином, **концепт** у Ю. С. Степанова є **нашаруванням культури різних історичних періодів**. Дослідження концепту відбувається шляхом **аналізу кожного з рівнів**.

Пошарова методика представлена у праці Є. О. Французької “Концепт как диахронический феномен (на примере выражения мегаконцепта ТЕА в английском языке)” [15]. Мегаконцепт, що репрезентується словом *tea*, включає три концепти, кожен з яких представлений лексемою *tea*.

Першою складовою мегаконцепту є простий побутовий конкретний концепт ЧАЙ, що почав формуватися в кінці XVII – початку XVIII ст. і пов’язаний в першу чергу з напоєм.

Другою складовою виступає багатшаровий сегментний культурний концепт ЧАЙ, що включає окрім базового шару, ЧАЙ ЯК НАПІЙ, чотири культурні когнітивні шари: ЧАЙ ЯК ЛІКИ, ЧАЙ ЯК МОЖЛИВІСТЬ СПІЛКУВАННЯ, ЧАЙ ЯК СПОСІБ ПРОЯВИТИ ГАРНЕ СТАВЛЕННЯ, ГОСТИННІСТЬ, ЧАЙ ЯК СПОСІБ ПРОВЕСТИ ЧАС.

Третя складова представлена концептом ЧАЙ ЯК УЖИВАННЯ ЇЖИ, яка сформувалася, мабуть, у другій половині XX ст. на базі сегмента багатшарового сегментного культурного концепту ЧАЙ.

Отже, етапи розвитку концепту генетично пов’язані з формуванням смислового змісту основних макрокомпонентів семантичної структури слова, тому виникає необхідність не лише синхронного, а синхронно-діахронного вивчення концептів [10; 13].

Визначаючи перспективи подальших досліджень, хотілося б процитувати завдання, поставлені перед дослідниками А. В. Улановим. Це виявлення семантичних ознак двох типів: 1) актуальної для будь-якої історичної епохи; 2) актуальної для відповідної епохи реалізації концепту, тобто пасивної. До того ж, на його думку, окремим завданням діахронічного аналізу концептів є вивчення смислової сфери останніх у плані формування їх ядра і периферії протягом часу [14, с. 49]. На наш погляд, це цілком коректно, адже концепт є багатовимірною лінгвоментальною сутністю, яка має складну структуру, оскільки є результатом віддзеркалення дійсності у свідомості людини, тому мовній складовій цього явища притаманна також етно-, соціо- і культурно маркована специфіка, що інтерпретується як у синхронному, так і діахронному планах.

Л і т е р а т у р а

1. Антипова А. С. Ассоциативная связь концептов “СМЕРТЬ” и “СЛАВА” как диахроническая константа в картине мира англичан / А. С. Антипова // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2007. – Т. 5. – В. 2. – С. 78–82.
2. Бакмансурова А. Б. Диахронический анализ концепта “игра” (на материале древне- и средневенгерского периодов) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 “Германские языки” / А. Б. Бакмансурова. – Москва, 2011. – 23 с.
3. Богатырева С. Н. Диахронический аспект концепта толерантность в разных лингвокультурах (на материале испанского и русского языков) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / С. Н. Богатырева. – Пятигорск, 2010. – 22 с.
4. Богатырева С. Н. Концепт ‘tolerancia’ в испанском языковом сознании: диахронический аспект / С. Н. Богатырева // Вопросы когнитивной лингвистики / [гл. ред. Н. Н. Болдырев] ; Ин-т языкознания РАН. – Тамбов : Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009. – № 4 (021). – С. 26–36 (1 п.л.).
5. Бороздина И. С. Пространство как основная категория бытия в языковом отражении [Электронный ресурс] / И. С. Бороздина // Теория языка и межкультурная коммуникация. – 2012. – Режим доступа : <http://tl-ic.kursksu.ru/pdf/012-001.pdf>
6. Готлан Ю. А. Концептуализация “чистого” в немецкой и английской языковой картине мира: концепт как диахронный феномен : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Юлия Александровна Готлан. – Кемерово, 2015. – 222 с.

7. *Гуныкина О. В.* Концепт “Wasser” в немецкоязычной художественной картине мира в диахроническом и синхроническом аспектах : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 “Германские языки” / О. В. Гуныкина. – Москва 2010. – 24 с.
8. *Карасик В. И.* Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : [науч. изд.] / [под ред. И. А. Стернина]. – Воронеж : Воронежский гос. ун-т, 2001. – С. 75–79.
9. *Маслова В. А.* Когнитивная лингвистика : [уч. пос.] / В. А. Маслова. – Мн. : TerraСистемс, 2004. – 256 с.
10. *Мишенькина Е. В.* Синхронно-диахронный аспект репрезентации концепта “праздник” в малых фольклорных жанрах русского речевого творчества / Е. В. Мишенькина, Т. Ф. Извекова // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 4. – Т. I (Гуманитарные науки). – С. 173–176.
11. *Петухова Е. В.* Некоторые аспекты этимологии английских лексем с сочетанием /kɪ/ в англите [Электронный ресурс] / Е. В. Петухова // Теория языка и межкультурная коммуникация. – 2004. – Режим доступа : <http://tl-ic.kursksu.ru/pdf/002-09.pdf>.
12. *Степанов Ю. С.* Концепты. Тонкая пленка цивилизации / Ю. С. Степанов. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
13. *Тищенко И. Е.* Концепт как диахронический феномен (на материале концепта “смелость” во французском и русском языке) : дис. ... канд. филол. наук / И. Е. Тищенко. – Кемерово, 2008. – 195 с.
14. *Уланов А. В.* Концепт ‘ОБУЧЕНИЕ’ в русском военном дискурсе XIX века / А. В. Уланов // Вестник Балтийского федерального университета имени И. Канта. – 2012. – Вып. 2. – С. 48–54.
15. *Французская Е. О.* Концепт как диахронический феномен (на примере выражения мегаконцепта *TEA* в английском языке) / Е. О. Французская // Вестник Томского государственного университета. – 2011. – Т. 353. – С. 48–50.
16. *Sweetser E. V.* From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure / E. V. Sweetser. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1991. – 174 p.
17. *Thagard P.* Concepts and Conceptual Change / P. Thagard // Synthese. – 1990. – Vol. 82. – № 2. – P. 255–274.

Денисова С. П. Концепт как объект диахронической лингвистики.

В статье рассматриваются проблемы изучения концептов в диахронном аспекте. Особое внимание уделяется поиску новых методик исследования, а также анализу работ, в которых представлены современные синхронно-диахронные исследования концептов на материале разных языков.

Ключевые слова: концепт, диахрония, методики анализа концепта, синхронно-диахронные исследования концептов.

Denisova S. P. Concept as an Object of Diachronic Linguistics.

The article deals with the problem of studying of concepts in diachronic aspect. Much attention has been paid to finding new methods of research and analysis of works, which represent the modern synchronic and diachronic study material of concepts of different languages.

Keywords: concept, diachrony, concept analysis techniques, synchronic and diachronic study of concepts.